

FORRADALOM VOLT-E AZ ARAB TAVASZ?

Kiss Csaba¹

Mikor 2010. december 17-én egy Mohammed el-Búazízi nevű fiatal utcai árus felgyújtotta magát a tunéziai Szidi Bú Zid városában, senki nem sejtette, hogy tetteivel később az egész arab világot lángba borítja. Előbb Tunéziában tört ki a „jázmínos forradalom”, amely Zín el-Ábidín ben Ali elnök lemondásához és meneküléséhez vezetett, majd felkelések robbantak ki Észak-Afrika és a Közel-Kelet legtöbb arab nyelvű országában. A forradalmak Tunézia mellett három államban döntötték meg az uralmon lévő vezetőket: Egyiptomban, Jemenben és Líbiában; utóbbi ország elnökét, Moammer Kadhafit az első polgárháború során a felkelők meggyilkolták.

Az „Arab tavasz”, amely nevét az 1848-as év európai forradalmai, a „népek tavasza” után kapta, kétségkívül a 2010-es évek egyik legjelentősebb világpolitikai eseménye volt, és következményei révén a mai napig meghatározza Észak-Afrika és a Közel-Kelet politikai helyzetét. Azonban amilyen lelkesen fogadták a diktátorok hatalmának megdöntését a plurális demokrácia hívei, olyannyira csalódnuk kellett az Arab tavasz eredményeit illetően. Demokratikus berendezkedés ugyanis egyedül Tunéziában jött létre, de az ottani ingtag demokráciára is állandó fenyegetést jelent az iszlám radikalizmus. Egyiptomban a Muszlim Testvériség rövid ideig tartó kormányzását katonai visszarendeződés és Abdel Fattáh al-Szíszi tekintélyuralma követte. Líbiában, Jemenben és Szíriában állandósult a recenzió lezárásáig is tartó polgárháború, hatalmas migrációs hullámot indítva el, amely 2015 óta meghatározó szakpolitikai kérdéssé nőtte ki magát az európai és magyarországi politikában is egyaránt. Az Arab tavaszt a fentiek tükrében ezért lényegében kudarcnak ítélni lehet, mivel nemhogy nyugati értelemben vett demokráciák nem jöttek létre, de az egész térség tartósan destabilizálódott.

De hogyan is értelmezzük az Arab tavaszt? Mi volt kitörésének oka, mi volt a célja, és miért nem váltotta be sem a résztvevők, sem a szemlélők hozzá fűzött reményeit? És egyáltalán, minek nevezzük az Arab tavasz

¹ A filozófiai tudományok doktora (PhD). E-mail elérhetősége: kiss.csaba.kiss@gmail.com. A szerző további munkásságát lásd a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10048334>

eseményeit, megilleti-e őket a „forradalom” név? Ezekre a kérdésekre keresi a választ az iráni születésű Asef Bayat, az Illinois-i Egyetem szociológusa, az 1979-es iráni forradalom egyik résztvevője a *Revolution without Revolutionaries. Making Sense of the Arab Spring* (magyar fordításban: Forradalom forradalmárok nélkül. Az Arab tavasz értelme) című 2017-es könyvében.

A nyugati olvasó számára Bayat könyvének nagy erénye, hogy nemcsak az arab világ politikájának és társadalmának beható ismeretéről tanúskodik, hanem az Arab tavaszt a nyugati politikai gondolkodás, elsősorban a forradalmak nyugati tradíciója felől értelmezi és teszi megérthetővé. Bayat nézőpontja, bár egyértelműen baloldali, kapitalizmuskritikus, ez leginkább a szegények, az alávetett rétegek problémáinak hosszan fejtegetett, de tárgyilagos bemutatásában és a gazdasági ideológiaként értelmezett „neoliberalizmus” visszafogott, ámde folyamatos kritikájában ölt testet.

Bayat a kötet második fejezetében (*Marx in the Islamic Revolution*) – nem titkolva saját szerepét – bemutatja, hogy az 1979-es iráni forradalomban a később az ajatollahok iszlám köztársasága által üldözött marxista eszmék milyen jelentős szerepet játszottak, többek között Bayat tanára, Ali Sariaty, a forradalom egyik fő ideológusa révén, aki síita politikai filozófiáját marxi elemekkel ötvözte. Az iráni forradalomban fiatalon részt vevő Bayat részben ezen a forradalmon keresztül kísérli meg megérteni és megértetni, hogy mi a különbség egy ideológiailag jól előkészített, sikeres forradalom és az Arab tavasz kudarcos forradalmi között (még ha az iráni forradalom nem is azt az eredményt hozta, amiért ő maga küzdött.)

A könyv fő állítása, hogy az arab forradalmak forradalmárok és forradalmi eszmék nélküli forradalmak voltak, amelyek egy olyan korban törtek ki, amikor a „forradalom” kifejezés elvesztette korábban pozitív jelentéstartalmát.² Ez mindenekelőtt a szocialista rendszerek 1989-es összeomlásával függ össze, hiszen a „forradalom” a kommunista mozgalmak egyik centrális fogalma volt, és a szovjet blokk szétesésével, a kelet-európai rendszerváltásokkal a kommunizmussal együtt a „forradalom” fogalma is diszkreditálódott. A kommunizmus mellett a XX. században még két másik ideológia vállalta fel nyíltan a forradalmiságot, az antikolonializmus és az iszlamizmus, de ezek az ideológiák is vagy hitelüket veszítették, vagy a követőik forradalomba vetett hite veszttette el erejét.³ A

² „»Revolution« became a dirty word.”. Forrás: BAYAT, 2017. 171.o.

³ BAYAT, 2017. 18.o.

posztkommunista érában így a fokozatos változás lett a társadalmi átalakulás egyetlen elfogadható formája.^{4 5}

Bayat definíciója szerint a forradalom „egy állam gyors és radikális átalakulása alulról jövő népi mozgalom révén”.⁶ Úgy véli, minden forradalomnak két összetevője van: a mozgalom és a változás. A sikeres forradalmak esetén mind a mozgalom, mind a változás forradalmi: nemcsak hogy alulról szerveződő tömegek lépnek föl és döntik meg a rendszert, hanem van elképzelésük arról is, hogy mit csinálnak a forradalom győzelmének másnapján, milyen új rendszert akarnak teremteni, milyen intézményeket akarnak létrehozni, hogyan kívánják kivédeni az ellenforradalom ellentámadását. Az Arab tavasz esetén azonban, bár a mozgalom forradalmi volt, hiszen nagy tömegek alulról szerveződve vonultak utcára és követelték ki a politikai vezetés távozását, de a változás már reformista jelleget öltött. A „forradalmárok” nem teremtettek új intézményeket, hanem a régi intézményektől várták, hogy véghez vigyék a változásokat. De, ami a fő, nem is volt konkrét elképzelésük sem a forradalom menetéről, milyenségéről, sem arról a rendszerről, amit meg akartak teremteni. Míg a XIX. és XX. század „hivatásos forradalmárai” alaposan kidolgozták a forradalmi eszméket, a forradalmi taktikát és az új rendszer kiépítésének stratégiáját (még ha a forradalmakat persze nem is ők robbantották ki), addig az Arab tavasz résztvevőinek csak homályos elképzelései voltak a demokráciáról, a szabadságról vagy a társadalmi igazságosságról.

Az Arab tavasz forradalmi tehát a forradalmi mozgalmat elegyítették a reformista változással, így Bayat szerint – új kifejezéssel élve – ezek „reforradalmak” (angol elnevezéssel: „*refolutions*”) voltak.⁷ Az Arab tavasz

⁴ BAYAT, 2017. 172.o.

⁵ A Bayat által is példának említett jugoszláviai Otpor! mozgalom, amely jelentős szerepet játszott Szlobodan Milosevics uralmának megdöntésében, és amelynek tagjai az egyiptomi forradalom szervezőit is felkészítették, például nyíltan az erőszakmentes ellenállás mellett tör lándzsát. Magyarul is megjelent a mozgalom egyik tagjának, Szrgya Popovicsnak az *Útmutató a forradalomhoz* című könyve, amely valójában nem a forradalomhoz, hanem az erőszakmentes ellenálláshoz akar útmutatást adni. Bár a radikális baloldal egyes gondolkodói továbbra is hisznek a forradalom nagyszerűségében, az erőszakos forradalom hívei már csak egy kisebbséget képeznek a társadalmi változást akarók között. A ma „forradalmárjainak” példaképei már nem Lenin, Mao Ce-tung vagy Che Guevara (még ha utóbbi ikonként jelen is van), hanem Gandhi, Martin Luther King vagy Nelson Mandela.

⁶ UO. 154.o.

⁷ UO. 18.o.

forradalmárai nem akartak fegyveres küzdelembe bonyolódni, arra sincs bizonyíték, hogy fegyvereket és lőszert rekviráltak volna maguknak, és nem akartak stratégiai fontosságú állami intézményeket elfoglalni.⁸ A diktátorok lemondását szerették volna elérni, és amint ez bekövetkezett, a résztvevők szerint máris győzött a forradalom. Egyiptomban a forradalom Hoszni Mubárák elnök megbuktatásával lett szinonim, a múlttal való szakítás és a hatalmi szerkezetben való radikális változás nem volt fontos kérdés. Az arab „reforradalmak” részben éppen azért voltak sikertelenek, mert nagyon gyorsan megdöntötték az uralkodó diktátort, és ezzel azt a benyomást keltették, hogy elérték céljukat anélkül, hogy lényegi változás történt volna a hatalmi szerkezetben – véli Bayat.⁹

Az Arab tavasz forradalmi azért is könnyen fordult ellenforradalomba, mert a diktátorok elűzését leszámítva nem ment végbe a megdöntött rezsim embereivel való leszámolás, a felelősségre vonás, kevesen kerültek rácsok mögé.¹⁰ A főbb állami intézmények: a rendőrség, a hadsereg, a hírszerző szolgálatok és a régi elit informális hálózatai mind megmaradtak, előkészítve az ellenforradalmi erők visszatérését. Bár az utcai küzdelmeket a forradalmárok megnyerték, nem nyerték el a lakosság nagy részének támogatását. A forradalmakat mindig egy kisebbség robbantja ki, és a forradalmak nem azért győznek, mert a nép többsége harcol a rezsim ellen, hanem mert csak egy kisebbség marad, aki kiáll a régi rend mellett – írja Bayat.¹¹ A forradalom győzelmével hátravan még a „potyautasok” (angol elnevezéssel: *free-riders*) meggyőzése, vagyis a nép többségéé, akik nem vettek részt a forradalomban, nem kockáztatták az életüket, de részesülni akarnak a forradalom győzelmének áldásaiból. A forradalmárok azonban szervezetlenek voltak, így képtelenek voltak a nép nagy részét maguk mellé állítani. Tunéziában és Egyiptomban is a legszervezettebb, az iszlamista erők voltak képesek erre. Igaz, Egyiptomban a Muszlim Testvériség hatalma mindössze egy évig tartott, utána Abdel Fattáh al-Sziszí révén ismét a hadsereg lett az ország vezető politikai ereje.

Az Arab tavasz forradalmainál tehát hiányzott a forradalmi ideológia, a forradalmi cselekvési terv és az új társadalmi és politikai berendezkedésről alkotott vízió. Az arab értelmiségiek nem dolgoztak ki komoly forradalmi elképzeléseket, ehelyett kulturális és vallási kérdésekkel foglalkoztak. Az

⁸ BAYAT, 2017. 157.o.

⁹ UO. 169.o.

¹⁰ UO. 211.o.

¹¹ UO. 216.o.

iszlám világban Bayat szerint egyetlen jelentős ideológia létezik, mégpedig az iszlamizmus, a politikai iszlám, amely az iszlám vallást kívánja megtenni a politikai berendezkedés alapjául. „Három évtizede az iszlamizmus központi helyet foglal el az arab rezsimek és nyugati szövetségeseikkel szembeni ellenállásban. Vezető szerepe részben annak köszönhető, hogy az arab szekuláris nacionalizmus válságba került az arabokkal szembeni 1967-es izraeli győzelmet követően [...]. A kommunizmus összeomlásával, a létező szocializmus hanyatlásával és a liberális globalizáció 1990-es évekbeli hegemoniájával az iszlamizmus tűnt föl mint hatalmas erő, amely vezeti az egyre kiterjedtebb ellenállást az arab uralommal, a cionista dominanciával és a nyugati imperializmussal szemben” – írja Bayat.¹²

A baloldalon sokan úgy gondolják, modernitásellenessége ellenére az iszlamizmus olyan antiimperialista erő, amellyel a baloldal megtalálhatja a közös nevezőt (gondoljunk csak a nyugat-európai baloldal tradicionális iszlámbarátságára). Az iszlamizmust az 1960-as és 1970-es évek latin-amerikai felszabadítási teológiájával is párhuzamba szokták állítani, Bayat azonban vitatja ezt az értelmezést. Szerinte az iszlamista antiimperializmus öncélú, pontosabban az a célja, hogy az iszlamista hegemoniát fenntartsa a helyi lakosság felett, megvédve önmagát a versengő eszmék és világnézetek befolyásától. Sőt, az 1990-es évektől korábbi baloldali karaktere megszűnően van, és egyre inkább egyfajta neoliberális nézőpontot vesz föl. Egy olyan hegemónikus projektről van szó tehát, amely sem nem forradalmi, sem pedig emancipatorikus – állítja Bayat.¹³

Az iszlamizmus nemcsak a perifériára szorult rétegek, hanem a középosztályok politikai nyelve is, akik úgy látják, hogy a társadalmi egyenlőségről és igazságosságról szőtt álmaikat elárulta „a kapitalista modernitás és a szocialista utópia veresége”.¹⁴ Ezért egy alternatív társadalmi és politika rendet akarnak, ami az iszlám történelmen, értékeken és gondolkodáson nyugszik. Az iszlamizmus népszerűsége annak köszönhető, hogy identitást ad egy olyan korszakban, amikor az identitáspolitika rendkívüli jelentőségre tett szert. Az iszlamizmus egyfajta utópiát képvisel egy olyan világban, amelyben a nagy ideálok (kommunizmus, demokrácia, szabadság) összeomlottak és/vagy megkérdőjeleződtek; egy különlegesen harcoss, forradalmi és emancipatorikus ideológiának látta magát.

¹² BAYAT, 2017. 69.o.

¹³ UO. 71.o.

¹⁴ UO. 73.o.

Az iszlamisták szerint a nyugati „imperializmus” nemcsak a katonai hódításban és a gazdasági ellenőrzésben ölt testet, hanem mindenekelőtt a kulturális dominanciában manifesztálódik: a szekuláris eszmék, az idegen nyelvek, nevek, ételek és öltözködés elterjesztésén keresztül. Éppen ezért harcuk egyszerre fegyveres és kulturális: a globalizáció révén hegemónná váló nyugati kultúra ellenében a hagyományos muszlim értékekhez fordulnak. Csakhogy miközben a globalizáció homogenizáló tendenciái ellen küzdenek, azokban az országokban, ahol uralmon vannak, éppen a homogén gondolkodást és életmódot kívánják erősíteni. Elnyomják a rivális antiimperialista erőket, felszámolják a radikális progresszív eszméket és mozgalmakat.¹⁵ Miközben a globalizáció ellen lépnek fel, a hatalomra került iszlamisták nagyrészt a gazdasági liberalizációt segítették elő. Az iszlamistákat tehát nem az érdekelte, hogy társadalmi és gazdasági igazságosságot szolgáltatassanak az alárendelt rétegeknek, hanem hogy egy kizárólagosságon alapuló morális és ideologikus közösséget építsenek.¹⁶

Bayat továbbá különbséget tesz a militáns iszlamizmus és a dzsihadizmus között. Míg az előbbiek (például az Iszlám Megmentési Front Algériában) az adott nemzetállamokon belül működnek, és elsősorban a szekuláris nemzetállamot támadják, addig a dzsihadizmus transznacionális, célja pedig egy nagyon elvont Nyugat és a „hitetlenek” támadása. A dzsihadizmus fő képviselője a 2010-es években az Iszlám Állam volt, amely részben éppen az Arab tavasz következményeként kitört polgárháborúban erősödött meg.¹⁷ Bayat szerint az Iszlám Állam a neoliberais rend iszlamizmusa, a jelenlegi globalizációs dinamika gyermeke.¹⁸ Jól mutatja ezt a tagok összetétele: jelentős számban verbuválódtak nyugati országokból, ahol korábban a nyugati fiatalok fogyasztásorientált életét éltek, sokan vallásukat sem gyakorolták. Az Iszlám Állam előnyére tudta fordítani a modern kommunikációs csatornákat, köztük a közösségi médiát eszméi terjesztésére. Hozzátehetjük, a terrorszervezet a globális kereskedelemben is sikeresnek bizonyult: miközben látványosan összetörtek néhány többezer éves

¹⁵ BAYAT, 2017. 79.o.

¹⁶ UO. 86.o.

¹⁷ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az Iszlám Állam gyökerei egészen 1999-ig nyúlnak vissza, és első ízben a 2003-ban kezdődött iraki háború ideje alatt kezdett államépítési kísérletbe. A szervezet 2009-re elvesztette lendületét, majd a 2011-es Arab tavasz nyomán kirobbanó szíriai és iraki fegyveres konfliktusok hozták meg számára az újabb lehetőséget a felemelkedésre, amely a 2014-es kalifátus kikiáltásával csúcspontot ért el. Forrás: TÓTH, 2018.

¹⁸ BAYAT, 2017. 87.o.

műtárgyat és felrobbantottak ókori templomromokat, az illegális műkincskereskedésből nagy hasznot húztak.¹⁹

Végül is a militáns iszlamizmus és a dzsihádzmus inkább iszlamofóbiát gerjesztett, amelynek épp az egyszerű muszlimok estek áldozatául úgy Nyugaton, mint az iszlám világban. „Minden olyan küzdelem, legyen bármily heroikus is, amely az imperialista felsőbbrendűséget az elnyomás helyi formáival helyettesíti, nem szolgálja az alávetett lakosság jóllétét” – mond ítéletet az iszlám fundamentalizmus fölött Bayat.²⁰

Könyve két fejezetben is foglalkozik azokkal a helyszínekkel, azzal a térrel, ahol az Arab tavasz forradalmi kirobbantak. Ahogy az európai forradalmak, úgy az arab forradalmak is nagyvárosokban törtek ki. Bayat szerint az arab nagyvárosok neoliberais városokká lettek, amelyek mindenekelőtt a piac érdekeit, nem a lakosság szükségleteit szolgálják.²¹ Az arab világra jellemző népességnövekedés következtében súlyos problémává vált a munkanélküliség, különösen a fiatalok körében és a nagyvárosokra koncentrálódva. A munkanélküli fiatalok, akik nemcsak a hagyományosan szegény rétegekből kerülnek ki, hanem sok képzett, középosztálybeli származású is van köztük, informális, illegális munkákat végeznek, amelyek jórészt az utcán zajlanak: utcai árusok, hírvivők, sofőrök. Az egyre népesebb városokban nő a feszültség a lakosok körében, de az egymás számára idegen emberek között közösség is képződik. Az autoriter állam nem képes teljes ellenőrzést gyakorolni a társadalom felett, ez a városi közösség pedig – ha kitör a forradalom – könnyen együtt mozdul.

Az arab forradalmak fő helyszínei a nagy terek voltak, mint a kairói Tahrír tér vagy a tripoli Mártírok tere (Kadhafi idején Zöld tér). Ezek a tereken egyfajta sajátos „mikrokozmosz” alakult ki, a forradalmárok egy alternatív rendje, kollektív döntéshozatallal, egyfajta részvételi demokráciával.²² Ahogy arra többen, például Rosa Luxemburg²³ vagy Hannah Arendt²⁴ is rámutattak, forradalmak idején mindig megerősödik a nép igénye a politikai részvételre, forradalmi szervezetek, munkástanácsok alakulnak, amelyekben a rousseau-i participatív demokráciaideál valósul meg kicsiben. „Ami a Tahrír téren történt, számos külső szemlélőnek többet jelentett,

¹⁹ TIGNER, 2019.

²⁰ BAYAT, 2017. 91.o.

²¹ UO. 94.o.

²² UO. 117.o.

²³ LUXEMBURG, 1982.

²⁴ ARENDT, 1991.

mint egyfajta „a jövő a jelenben” pillanatot – egy olyan demokratikus teret, amit az emberek kollektíve működtetnek, valami olyasmit, amit Hannah Arendt „görög polisznak” nevezett, ahol a nép a maga ügyeit demokratikusan, felsőbb hatalom közreműködése nélkül gyakorolja” – mondta el egy, a könyve kapcsán adott interjúban Bayat.²⁵ Kötetében azonban azt is megjegyzi, hogy a Tahrír tér azért messze nem az arendti értelemben vett *polisz*, hanem egy olyan átmeneti egalitárius közösség, amely „utópia és valóság között” keresi magát.²⁶ A téren létrejött kollektíva egy ideig egyfajta új politikai közösségi élet lehetőségét adta, de egy forradalom és a forradalom által teremtett új rend hosszú távon nem maradhat az utcákon, a hétköznapi valóságává kell válnia.²⁷

Az Arab tavasz forradalmainak épp ez nem sikerült. Bayat azonban a könyv utolsó fejezetében mégis optimistább távlatokat nyit meg. Az arab forradalmakat szerinte egy olyan hosszabb forradalmi folyamat kezdeteinek tekinthetjük, amely húsz-harminc év múlva hozhatja meg gyümölcsseit. Ezek a forradalmak ugyanis bukásuk ellenére mégis a cselekvés új útjait, a hatalomról és a polgári jogokról való gondolkodás új módjait honosították meg az arab világban.²⁸

Ugyanakkor Bayat optimizmusával szemben felvetődhet a kérdés, hogy az iszlám világban valójában mennyire lehet működőképes egy olyan nyugati típusú politikai berendezkedés, amely a Nyugaton is több évszázados politikai fejlődés eredményeképpen alakult ki. Az iszlám világban eddig sem az erőszakos „demokráciaexport”, sem a belső, szerves, akár forradalmakkal tarkított fejlődés nem tudott stabil, nyugati értelemben vett plurális demokratikus rendszereket teremteni.²⁹ Törökország – ahol a legtovább jutott e folyamat – éppen korunkban mutat visszarendeződést egy a vallással megtámogatott egyszemélyi uralom felé. A Nyugat forradalmi bár erőszakosan, de szervesen mozdították elő az európai politikai fejlődést. Az Arab tavasz forradalmi annyiban valóban forradalmak voltak, hogy nagy tömegek mozdultak meg és legalábbis több esetben az uralmon lévő

²⁵ BAYAT, 2018.

²⁶ UO. 118.o.

²⁷ UO. 134. o.

²⁸ UO. 227.o.

²⁹ Érdemes megjegyezni, hogy az észak-afrikai és közel-keleti országok lakossága is meglehetősen szkeptikusan áll a demokrácia koncepciójához, és tulajdonképpen szélesebb társadalmi támogatottsága sincsen a nyugati típusú berendezkedés átültetésének. Forrás: DEMOCRACY IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA: FIVE YEARS AFTER THE ARAB UPRISINGS, 2018.

egyszemélyi vezetőt sikerült megbuktatniuk. De hogy valóban beszélhetünk-e olyan politikai fejlődésről, mint amely a nyugati világban végbement, és amely – Bibó István szavaival – a hatalom humanizálásának irányába hat, kétséges.³⁰ Ha viszont nincs ilyen tendencia, az iszlám világ jövőben bekövetkező forradalmi továbbra is csak az egyik diktátort cserélik a másikra, anélkül, hogy alapjaiban változtatnák meg a társadalmi és politikai rendszert.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARENDE, HANNAH (1991): A forradalom. Ford.: Papp Mária. Budapest, Európa
- BAYAT, ASEF (2017): *Revolution without Revolutionaries. Making Sense of the Arab Spring*. Stanford, California, Stanford University Press
- BAYAT, ASEF (2018): 'Revolution without Revolutionaries: Making sense of the Arab Spring. A conversation with Asef Bayat on his latest book. Elérhető: <https://madamasr.com/en/2018/02/03/feature/politics/revolution-without-revolutionaries-making-sense-of-the-arab-spring/> (Letöltve: 2020. november 6.)
- BIBÓ ISTVÁN (2012): Az európai társadalomfejlődés értelme. In uő.: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Bibó István Munkái. Centenárium Sorozat 9. kötet. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 175–299.
- DEMOCRACY IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA: FIVE YEARS AFTER THE ARAB UPRISINGS (2018), Arab Barometer. Letöltve: <https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Democracy-Public-Opinion-Middle-east-North-Africa-2018.pdf> (Letöltve: 2020. november 6.)
- LUXEMBURG, ROSA (1982): Az orosz forradalom. Ford.: Fazekas Mariann. In Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék. 7–40.
- POPOVICS, SZRGYA (2017): *Útmutató a forradalomhoz*. Matthew Miller közreműködésével. Ford.: Gadó György Pál. Budapest, Göncöl

³⁰ BIBÓ, 2012.

- TIGNER, BROOKS (2019): Europe moves to curbs ISIS antiquity trafficking, Atlantic Council. Elérhető: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/europe-moves-to-curb-isis-antiquity-trafficking/> (Letöltve: 2020. november 6.)
- TÓTH ZOLTÁN BALÁZS (2018): Államépítési törekvések Szíriában II. – Az Iszlám Állam tündöklése és túlélése?, Jog-Állam-Politika, 2018/3. szám